

GʻAFUR GʻULOM ASARLARIDA SOʻZ QOʻLLASH – TERAN IMKONIYAT

Obidova Dilorom Shoraxmatovna
GulDU 2- kurs, magistr

Yetakchi yozuvchilar asarlari tilini oʻrganmay turib, shu yozuvchilar mansub boʻlgan xalqning tarixini mukammal bilib boʻlmaydi. Masalan, Rossiya tarixini Pushkin asarlari tilisiz, Angliya tarixini Shekspir, Bayron asarlari tili tahlilisiz tushunib boʻlmaydi. Oʻzbek xalqining tarixini chuqur bilish esa Navoiy, Bobur va boshqa yetuk ijodkorlar tilini oʻrganish bilan bogʻliqdir. Oʻzbek adabiy tili oʻtmishi, hozirgi holati, ijodkor yashagan davr tilining umumiy yoʻnalishi va rivojlanish qonuniyatlarini belgilashda, tilda roʻy berayotgan jarayonlarni oʻzida aks ettirgan mohir soʻz sanʼatkori Gʻafur Gʻulom asarlaridagi oʻziga xoslik, Abdulla Qodiriy, Oybek, Abdulla Qahhor asarlari tili kabi milliy adabiyotimiz uchun kerakli soʻzlarni tanlay bilishda konkret tasvirdan keng umumiy planda foydalanishda namoyon boʻlgan. “Gʻafur Gʻulom soʻz sanʼati ustida qunt bilan ishlaganlardan biri”. U oʻz asarlarida jozibador manzara yaratish maqsadida soʻzning hissiy kuchini oshirib, kishida his-hayajon uygʻotib hayratda qoldiradigan real hayotiy va jonli lavhalar tasvirida namoyon etadi. Gʻafur Gʻulom prozasi oʻtgan asrning 30-yillaridan eʼtiboran milliy til elementlaridan mahorat bilan foydalanishga, badiiy tasvirni individual boʻyoqdor soʻzlar asosida hissiyotni aniq detallar bilan berishga erisha olgan edi. Uning bu davrlarda yaratilgan “Netay”, “Tirilgan murda”, “Yodgor”, “Shum bola” kabi asarlari hamda pyesa, hikoya va feletonlari kabi qator nasriy asarlaridagi obrazlilik, real tasviriylik oʻquvchini oʻziga sirli tortadi, sehrlaydi. Ulkan yozuvchi oʻz asarlarida har bir soʻzni, iborani oʻrinli qoʻllab voqea tafsiloti, qahramon xatti-harakati, uning ismi-sharifi, joy nomi, manzara tasvirlarida aniqlik boʻlishi bilan birga chuqur badiiylik ustunlik qilgan. Bunda barcha uchun umumiy, kundalik hayotda zarur narsa va hodisa tafsilotlarini anglatuvchi soʻzlar xalq jonli tili asosida badiiy ifodalangan. Oʻzbek tilining lugʻat tarkibi nihoyatda boydir.¹ Shuning uchun ijodkorlar oʻzbek tili leksik boyligidan kerakli soʻzlarni erkin tanlab olish imkoniyatiga egadirlar. Gʻafur Gʻulom asarlari tilidagi baʼzi soʻzlarning matniiy maʼnolari oʻquvchini bir muncha fikrlashga undaydi. Masalan: Yana oʻsha taloq stoliga yaqinlashdik (“Yodgor”, “Omon boʻlsang pisharsan, bu taptindan tusharsan”. Gʻafur Gʻulom asarlari tilida voqea-hodisalarni real tasvirlash maqsadida arabiy, forsiy, qadimgi eski turkiy tillardagi lugʻaviy birliklar aslidagidek aynan qoʻllangan. Jumladan, hozirgi oʻzbek tilida kam uchraydigan koʻtarmachi (optom), paxtafurush (paxta sotuvchi), gaz (uzunlik oʻlchovi, metr), xuka (yogʻ idish), boʻyinch (tengdosh), kundoq, yaktak, lipa, guppi, mursak, savagich,

¹ Oʻzbek tili leksikologiyasi. –Toshksnt: Fan, 1981. –S. 42.

chirmandachi, kuchala, irvit kabi leksemalarning ba'zilar qadimgi eski turkiy tillar davrida bosh ma'noda qo'llangan bo'lsa, ba'zilar eski o'zbek tilida ko'chma ma'noda ishlatilgan. Aslida ham badiiy asar tili mohiyatan ta'sirchan emotsional-ekspressiv tildir. G'afur G'ulom asarlari tilining muhim xususiyatlari to'g'risida akademik Sh.Shoadurahmonov shunday deydi: "Badiiy asarga xos bo'lgan bu tasviriylik, obrazlilik va boshqa xususiyatlar umumiy til materiali yordami bilangina emas, balki G'afur G'ulom sayqal bergan til va so'zning kuchi, qudrati bilan yaratilgan. U ishlatgan so'zlar, iboralar, alohida olganda oddiygina so'z, ammo asar to'qimasida purma'no so'z va iboralar, ularning turli jilolanishidan yaratilgan.

G'afur G'ulom asarlari tilining obrazli ifoda vositalari tizimida sifatlar alohida e'tiborni tortadi. "Yozuvchi individual nutq sifatlashlarini, biror narsa va hodisani obrazli gavdalandirish, bir turdagi predmetlarning o'ziga xos ayrim belgi, xususiyatlarini yorqinlashtirish maqsadida qo'llaydi. "Yodgor" asarida to'g'ri ma'noli sifatlash hamda ko'chma ma'noli sifatlashlardan bir tushunchaning nomini ifodalashda foydalanilgan: Men ham jimjit ko'chada yolg'iz bormoqdaman. Pashsha uchmagan tilsiz ko'chada ketib bormoqdaman.

"Yodgor" asarining qahramoni Jo'raning xarakter, xususiyatlarini ko'rsatish maqsadida quyidagi sifatlashlarni qo'llaydi. 1. Boshqa xil tarbiya berishga men singari dunyo ko'rmagan bo'ydoq yigitning chorasi yo'q. 2. Harbiy xizmatga chaqirilganimda savodli, hisobdan to'rt amalnigina biladigan oddiy bir yigitcha, oldi ochiq yaktak kiygan o'spirin edim. 3. Axir, o'rtoqlar, o'zingiz o'ylangiz, bundan ikki yarim yilgina ilgari hamma narsadan bexabar, bog' ko'chalarida yallasini tortib yurgan chapani yigit, bugun harbiy akademiyaning tibbiyot fakultetida professorlardan ma'ruza tinglab o'tiradi. 4. Go'yo so'qir paxsa devorlardan shaftolilar mo'ralagan uzun va jimjit bog'ko'chaning yalla bedard chinanisi edim.

"O'ta obrazli metaforik sifatlashlar predmetlarning haqiqatda bo'lmagan va bo'lmaydigan belgi – xususiyatlarini aniqlaydi".

G'afur G'ulom ham o'z ijodida individual nutq sifatlashlarini yaratgan: *Baland-baland so'qir paxsa devorlar osha ko'cha tomonga shaftoli, ba'zan aymoqi tog'uzumlar osilib tushgan. Ana, uning qip-qizil va kichik lablarida meni haligacha maftun qilgan birinchi yarim tabassurning yovvoyi izlari.* G'afur G'ulom leksikasida turli kasb-hunarga oid so'zlar, etnonimlar, dialektal so'zlar, jargonlar, istemoldan chiqqan, ammo o'zni bilan uslubiy talablarga ko'ra qo'llanuvchi so'zlar (olovni jo'nashtirib ketmoq, shirava), yangi kashf etilgan narsalar atamasi, arxaik (yonchiq) va tarixiy so'zlar, boshqa tildan o'zlashgan so'zlar faol qo'llangan. Shoir asarlarida qo'llangan turli sohalarga oid so'zlarni leksik-semantik jihatdan bir necha o'nlab guruhga ajratish mumkin. Bular kishi ismlari, laqablar, etnonimlar, kosiblikka oid atamalar, qush nomlari, inson a'zolari nomlari, xo'jalikka oid atamalar, hayvonot dunyosi va o'simliklar dunyosiga oid atamalar, ijtimoiy-siyosiy, harbiy atamalar,

marosim nomlari, o'lov, og'irlik, masofa, savdo-sotiqqa oid atamalar, kiyim-bosh atamalari, qavm-qarindoshlik atamalari, taom nomlari, meva nomlari, dori-darmon, mato nomlari, fasllarga oid so'zlar va boshqalar.

G'afur G'ulom asarlarida atoqli otlarning deyarli barcha turlari mavjud: antroponimlar (ism, laqab, familiya): Yodgor, Saodat, Jo'ra, Abdug'ani, Obid, Yo'ldosh, Mehri, Omon, Karim qori, Abdullaxo'ja, Turobboy, Salimboy, Miraziz, Yoqubbek, Batibuvi, Oysha chevar.

Toponimlar (kishilar tomonidan atalgan tabiiy geografik nomlar): Toshkent, Tikonlimozor, Ko'rg'ontegi, Kirratosh, Yalanqari, Olmazor, Devonbegi, Sa'bon, Achaobod...

Zoonimlar (hayvon va boshqa xil mavjudotlarga berilgan nomlar): qumri, sa'va, mayna, miqqiy, qirg'iy, qarchig'ay, to'ti, chumchuq.

Astroponimlar (osmon jismlaridan yulduz kabilarga berilgan nomlar): Mezon, Yetti qaroqchi, Xulkar, Somon yo'li (teonemiya diniy, afsonaviy tushunchalar atamasi).

Fitonomiya (o'simliklarga berilgan nomlar): gulbeor, gulra'no, gulsafsar, gulhamishabahor, qo'qongul, qalampirgul, nomoshomgul, sambitgul, atirgul, kartoshkagul va boshqalar.

O'zbek tilshunosligida atoqli otlarning antroponimika sohasida E.Begmatov, X.Azamatov, A.Muxtorov, G.Sattorov, E.Qilichev, N.Xusanov va boshqa olimlar tomonidan anchagina ishlar qilingan. Shu bilan bir qatorda, o'zbek nomshunosligi bo'yicha olib borilayotgan ishlarning hali yetarli darajada emasligi va bu sohada hal qilinishi lozim bo'lgan masalalarning dolzarbligi bir guruh olimlarimiz tomonidan bildirilganligini e'tiborga olib, G'afur G'ulomning antroponimlardan badiiy va uslubiy maqsadlarda foydalanish mahoratini ochish, uning asarlarida qo'llangan kishi nomlari, laqablarining etimologik va ma'noviy xususiyatlarini tavsiflash, laqablarning nominativlik va ekspressivlik xususiyati hamda vazifalari, shuningdek, nomshunoslikning yuqorida sanab o'tilgan bir qator qismlari kabi masalalar ham yetarlicha tadqiq etilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Mazkur matnda shoir Yodgor ismining qo'yilishini quyidagicha ifodalaydi: - *Oh onaginang o'rgilsin, bolam, sen endi ketayotibsan, xudoyo-xudovando, yomon ko'zdan saqlasin... Xudo dushmaningni xoru zor qilsin. Ishqilib, o'qqa uchib ketmagin. O'rtoqlaring bilan yenginglar-u yengilmanglar. Men o'g'lingning otini ehtiyot shartdan Yodgor qo'ydim. Sendan qoladigan tuyoqqina. Yaxshi ham shu bola dunyoga kelgan ekan, seni ko'rgandek bo'lib yuraman, hiding dimog'imdan ketmaydi, - deb yig'lar edi ("Yodgor")*. Yoki: G'afur G'ulom Obid ismiga mulla so'zining qo'shib aytilishini quyidagi matnda oydinlashtirgan: *Saodat! Saodat! Bu yoqqa qara, mulla Obiddan qochmay qo'ya qol. Qizimning domlasidan ham qochasanmi? Saodatingni ham chaqir, o'zining kunda ko'rib yurgan domlasi-da!* ("Yodgor"). Shuningdek, shoir asarlari tilida bir qator

laqablar ham qo‘llanganki, ular asosan kishining tashqi qiyofasi (Ibrohim polvon, Ahmadali kal, Azim puchuq, Ilyos bo‘rdoqi)ga, xarakteri (Karim jinni, Yo‘ldosh shilqim, Po‘latxo‘ja mug‘ombir, Abdulla dulvor)ga, kasb-kori (Ilhom samovarchi, Oysha yallachi, Tursun pichoqchi, Ziyamat g‘o‘zafurush, mulla Obid)ga, diniy unvon bilan bog‘liq laqablardan (Shamsi domla, Raxmat xoji, Solihboy so‘fi) hamda ijobiy yoki salbiy xislatlariga qarab ishlatilgan. Shuningdek, ba‘zi laqablarning nomlanishiga aniqlik ham kiritgan: *Jinnilarning ichida o‘ziga xos tantiqlaridan biri Mayramxon edi. Asli ismi Mamatrayim bo‘lib, hayotda erka bo‘lganidan “Mayramxon” deb atar edilar.*² *Tepamizda saman otga mingan, moshkichiri soqolli, burni xuddi paxtalik to‘nga qadalgan tugmaday ichiga botib ketgan nuchuk bir kishi qamchi o‘ynatib, siyosat qilar edi... Azim nuchuk, degan boy ekan. U ot bilan paxtalarini ko‘rib yurib, shu falokatning ustidan chiqib qolibdi. G‘afur G‘ulom o‘z asarlarida qaysi so‘zni qo‘llamasin, qanday iboradan foydalanmasin, ularning hammasini aniqlik va konkretlik hosil qilishga bo‘ysundiradi. Masalan: Shoir “Yodgor” asarida keng iste’moldagi yovvoyi so‘zini obraz va manzara yaratish maqsadida mahorat bilan ishlatganki, natijada u so‘z matn talabiga asosan o‘z ma‘nosidan chiqib, soxta ma‘nosini anglatib, badiiylik yaratishga xizmat qilgan. Masalan, Ana uning qip-qizil va kichik lablarida meni haligacha maftun qilgan birinchi yarim tabassurning yovvoyi izlari. Sof lingvistik nuqtai nazardan qaralganda tili gandiraklab so‘z birikmasi me‘yoriy holat, chunki semantik moslashuv talabiga ko‘ra tili so‘zi aylanib-aylanmay so‘zi bilan semantik valentlik hosil etadi. Bu birikmadagi gandiraklab so‘zi o‘zi bog‘langan so‘z ifodalaydigan tushunchani ta‘kidlab ko‘rsatadi. Bu ta‘kid ayni birikmaning g‘ayriodatiyligiga ko‘ra yana ham kuchayadi. Yana shuni ta‘kidlash joizki, tili aylanib - aylanmay birikmasiga qaraganda tili gandiraklab birikmasida hishayajon kuchli. Shoir karvon so‘zini semantik munosabatga kirishmaydigan turnalar, g‘ozlar so‘zlari bilan bog‘laydi: *Osmonda shimoldan janubga qarab Somon yo‘li bo‘ylab turnalar, g‘ozlar karvoni uchib o‘tadi. “Karvon” uzoq joylarga yuk va odam tashuvchi hayvonlar, aravalar va ularni boshqaruvchi shaxslar to‘dasi, qatori manosini ifodalasa-da, shoir keng iste’moldagi bu so‘zni yuk va odam tashimaydigan turna, g‘oz so‘zlari bilan semantik munosabatga kiritib, obraz va manzara yaratishda foydalangan. O‘zbek adabiy tilida shod, xursand ma‘nosini ifodalaydigan chog‘ so‘zi ko‘ngli chog‘, dimog‘i chog‘ so‘z birikmalarini hosil etsa-da, lekin shod uy, xursand uy so‘z birikmalarini hosil etmaydi. Shoir esa bu so‘zni semantik munosabatga kirishmaydigan uy so‘zi bilan o‘zaro bog‘laydi. Men seni kim ko‘rganga maqtab orqangdan ko‘rpacha soldirib yurgan bo‘lsam, ammaning qiziga sovchi yuborib unashtirib qo‘ygan bo‘lsam, sen juvormak, axir, chog‘ uyimga onasining tayini yo‘q bolani ko‘tarib kelsang.* Yuqorida ko‘rib o‘tilganidek, G‘afur G‘ulom ijodida keng iste’moldagi*

² G‘afur G‘ulom. Shum bola. –Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. –B. 131.

soʻzlar ham muayyan uslubiy taʼkid oladi. Buni quyidagi misolda ham kuzatish mumkin: *taʼtilga ketuvchilar uchun maxsus chaqirilgan kechada oʻrtoqlar bilan, muallimlar bilan, bizni tarbiya qilgan komandirlar bilan issiq-issiq quchoqlashdik, oʻpishdik, xayrlashdik*. Mazkur matndagi issiq-issiq soʻzi quchoqlashmoq soʻzi bilan semantik valentlik hosil etmaydi. Chunki issiq-issiq soʻzi yemoq, ichmoq soʻzlari bilan semantik munosabatga kirishadi. Lekin shunday boʻlsa-da, shoir issiq-issiq soʻzini quchoqlashmoq soʻzi bilan bogʻlab badiiylik hosil etgan. Shoir asarlari tilida kisavur, oʻgʻri, qoʻli egri lugʻaviy birliklari ham semantik jihatdan farqlanadi: *Kisavur bilan oʻgʻrining tavbasi tavba emas. Birorta oʻgʻri yoki qoʻli egrining haddi bormikin, bir musulmonning mulkiga, nomusiga tahdid qilsa*. Bu oʻrinda shoir qoʻli egri deganda kisavurni nazarda tutgan. Hozirgi oʻzbek tilida esa qoʻli egri iborasi oʻgʻri hamda kisavur maʼnosini anglatadi.